

IPAK YO'LI VA TOPONIMIK IZ: SAVDO MAGISTRALI NOMLARINING
LINGVISTIK XOTIRASI

Ergasheva Sayyora Abdunasim qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buyuk Ipak yo'li o'tgan hududlardagi joy nomlarining (toponimlari) lingvistik tabiati, semantik tarkibi va tarixiy-madaniy ahamiyati birinchi marta keng qamrovli ilmiy tahlil doirasida o'rganiladi. Maqsad — savdo magistrali bilan bevosita bog'liq nomlarni aniqlash, ularni tematik guruhlariga ajratish va Ipak yo'lining o'rta asr madaniy-iqtisodiy hayotini toponimlar orqali qayta qurish imkoniyatlarini ko'rsatishdir. Tadqiqot materialini sifatida O'zbekiston, Tojikiston va Qirg'izistonning Ipak yo'li o'tgan hududlarida qayd etilgan 280 dan ortiq toponimlarga oid leksik birliklar tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, Ipak yo'li toponimlarida karvon tizimi, savdo infrastrukturalari, etnik aloqalar va din-madaniyat tarqalishi singari to'rtta yirik semantik qatlam mavjud bo'lib, ular tilshunoslik, arxeologiya va tarix fanlarini o'zaro bog'lovchi ko'priklar vazifasini o'taydi. Ilmiy yangilik — O'rta Osiyo Ipak yo'li toponimlarini birinchi marta tizimli semantik klassifikatsiya doirasida o'rganish va «karvon arxivi» tushunchasini ilmiy muomalaga kiritish.

Kalit so'zlar: Ipak yo'li toponimlari, karvon yo'li, savdo magistrali, O'rta Osiyo onomastikasi, semantik qatlamlar, karvonsaroy, madaniyatlararo muloqot, lingvistik xotira, etnotoponimlar, tarixiy geografiya.

Abstract: This article presents, for the first time, a comprehensive linguistic analysis of place names (toponyms) in territories traversed by the Great Silk Road, examining their semantic composition, historical depth and cultural significance. The primary objective is to identify toponyms directly linked to the trade route, classify them into thematic groups, and demonstrate the potential of toponymic evidence for reconstructing the medieval cultural and economic life of the Silk Road. The research corpus comprises over 280 lexical units recorded in Silk Road territories across Uzbekistan, Tajikistan and Kyrgyzstan. The findings reveal four principal semantic layers in Silk Road toponyms: the caravan system, trade infrastructure, inter-ethnic contacts, and the spread of religion and culture. These layers serve as an interdisciplinary bridge connecting linguistics, archaeology and history. The scientific novelty consists in the first systematic semantic classification of Central Asian Silk Road toponyms and in introducing the concept of 'caravan archive' into academic discourse.

Keywords: Silk Road toponyms, caravan route, trade highway, Central Asian onomastics, semantic layers, caravanserais, intercultural communication, linguistic memory, ethnotoponyms, historical geography.

Аннотация: В данной статье впервые проводится комплексный лингвистический анализ топонимов территорий, по которым проходил Великий шёлковый путь, — их семантического состава, исторической глубины и культурной значимости. Цель исследования — выявить топонимы, непосредственно связанные с торговым маршрутом, классифицировать их по тематическим группам и продемонстрировать возможности топонимических

свидетельств для реконструкции средневековой культурно-экономической жизни Шёлкового пути. Материалом исследования послужили более 280 лексических единиц, зафиксированных на территориях Узбекистана, Таджикистана и Кыргызстана, по которым проходил Шёлковый путь. Результаты показывают, что в топонимах Шёлкового пути выделяются четыре основных семантических пласта: система каравана, торговая инфраструктура, межэтнические контакты, распространение религии и культуры. Эти пласты выполняют функцию междисциплинарного моста, соединяющего языковедение, археологию и историю. Научная новизна состоит в первой систематической семантической классификации среднеазиатских топонимов Шёлкового пути и введении в научный оборот понятия «караванный архив».

Ключевые слова: топонимы Шёлкового пути, караванный путь, торговая магистраль, среднеазиатская ономастика, семантические пласты, каравансарай, межкультурная коммуникация, лингвистическая память, этнотопонимы, историческая география.

KIRISH

Joy nomlari — toponimlap — insoniyatning tarixiy xotirasini eng uzoq va eng ishonchli tarzda saqlab kelgan vositalardan biridir. Yozma manbalarda yo'qolib ketgan tarixiy voqealar, unut bo'lgan savdo yo'llari va qayta tiklab bo'lmaydigan ko'plab madaniy aloqalar ko'pincha joy nomlarida «muzlatilgan holda» saqlanib qoladi. Bu xususiyat ayniqsa Buyuk Ipak yo'li hududidagi toponimlarga nisbatan yaqqol namoyon bo'ladi.

«Ipak yo'li» atamasi 1877 yilda nemis geografi Ferdinand fon Richthofen tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Biroq bu yo'l bo'ylab joylashgan hududlarning joy nomlari bundan ancha oldin — karvon savdosi avj olgan miloddan avvalgi II asrdan to milodiy XV–XVI asrgacha bo'lgan davr mobaynida — shakllanib, saqlanib kelgan. O'rta Osiyoda, xususan, hozirgi O'zbekiston hududida Ipak yo'lining eng faol qismi o'tgan bo'lib, bu hudud toponimlari savdo magistralining lingvistik xotirasini alohida to'liqlikda saqlaydi.

Tadqiqotning ilmiy dolzarbligi shundaki, Ipak yo'li hududidagi toponimlap arxeologiya va tarix fanlari tomonidan ko'p yillar davomida o'rganib kelingan bo'lsa-da, ularning lingvistik-semantik tarkibi va onomastik qatlamlari mustaqil tahlil ob'ekti sifatida O'zbek tilshunosligida hali yetarlicha ko'rib chiqilmagan. Ushbu kamchilikni bartaraf etish ushbu maqolaning asosiy maqsadidir.

Tadqiqot quyidagi vazifalapni hal etishga qaratilgan: (1) Ipak yo'li o'tgan hududlardagi toponimlapni to'plash va tizimlashtirish; (2) ularni semantik-tematik guruhlariga ajratish; (3) har bir guruhning lingvistik tabiati va tarixiy asosini aniqlash; (4) «karvon arxivi» tushunchasini nazariy asoslash va amaliy misollar bilan ko'rsatish.

2. ADABIYOT SHARHI VA NAZARIY ASOS

Ipak yo'li tarixi bo'yicha V.V. Bartold, E.V. Rtveladze va Liu Xinru larning fundamental asarlari o'rta asr savdo aloqalarini keng tarixiy kontekstda taqdim etadi.

Biroq bu ishlarda toponimlarga lingvistik tahlil ob'ekti sifatida kam e'tibor qaratilgan — ular ko'proq tarixiy ma'lumotnoma sifatida ishlatilgan.

O'zbek onomastikasi sohasida E.A. Begmatov, T.O. Nafasov va H. Hasanov larning ishlari O'zbekiston toponimlari lug'at va tasnifiga bag'ishlangan bo'lib, ular tadqiqotimiz uchun birlamchi leksik baza bo'lib xizmat qildi. A.Q. Qodirovning mintaqaviy toponomastik tadqiqoti Surxondaryo viloyatidagi Ipak yo'li toponimlari haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Nazariy jihatdan tadqiqot E.M. Murzaevning «ko'p qatlamli toponimlik» (mnogo-sloynost') konsepsiyasiga, A.V. Superanskayaning joy nomlarining ijtimoiy va madaniy funksiyalari haqidagi nazariyasiga hamda N. Sims-Williamsning so'g'd tilidagi hujjatlar va joy nomlarini o'rganishga oid ishlariga tayanadi. Mazkur nazariy asoslar birlashtirilganda «Ipak yo'li lingvistik arxivi» tushunchasini shakllantirish uchun metodologik zamin yaratiladi.

3. TADQIQOT MATERIALI VA METODOLOGIYASI

Tadqiqot materiali uchta asosiy manbadan to'plandi: (1) O'zbekiston, Tojikiston va Qirg'iziston hududlarining rasmiy toponomastik lug'atlari va xaritalari; (2) arxeologik qazilmalar hisobotlarida qayd etilgan joy nomlari; (3) arab, fors va xitoy manbalarida (al-Istaxriy, Ibn Battuta, Siuan-Tszyan sayohatlari) uchraydigan joy nomlari.

Jami 280 dan ortiq toponimlarga oid leksik birlik to'plab, ular Ipak yo'lining quyidagi asosiy bo'limlari bo'ylab joylashgan hududlardan olingan: Farg'ona vodiysi, Zarafshon vodiysi (Samarqand–Buxoro koridori), Surxondaryo va Qashqadaryo, shuningdek, O'rta Osiyo shimoliy ko'chmanchi yo'llari.

Metodologiya to'rtta tahlil usulini birlashtiradi: (1) etimologik-semantik tahlil — toponimdagi karvon/savdo ma'no qatlamini aniqlash; (2) areologik tahlil — nomlarning Ipak yo'li tarmog'i bilan geografik muvofiqligi; (3) qiyosiy-tarixiy tahlil — bir xil nom elementlarining turli tillarda (so'g'dcha, arabcha, forsha, turkiy, xitoycha) ko'rinishi; (4) frekventsion tahlil — ma'lum semantik guruhlarining miqdoriy ulushi va geografik zichligi.

4. IPAK YO'LI TOPONIMLARI: SEMANTIK QATLAMLAR TASNIFI

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Ipak yo'li hududidagi toponimlapda to'rtta yirik semantik qatlam ajratiladi. Ular quyida batafsil ko'rib chiqiladi.

4.1. Karvon tizimiga oid semantik qatlam

Ipak yo'lining asosiy infrastruktura elementi — karvon va karvon harakati — toponimlarda turli ko'rinishlarda ifodalanadi. Bu qatlamga mansub nomlar geografik jihatdan eng zich tarqalgan va eng ko'p uchraydi. Ko'p holatlarda nom tarkibidagi karvon, karvonsaroy, rabot, manzil, yo'l kabi so'zlar Ipak yo'li bilan bevosita bog'liqlikni ko'rsatadi.

Masalan: Karvonbozor (Samarqand viloyati — karvon savdosi o'tkazilgan bozor joyi), Rabotchi (Buxoro viloyati — rabot so'zidan, ya'ni karvon turar joyi), Manzilxona (Toshkent viloyati — karvon to'xtash manzili), Qo'nalg'a (bir qator viloyatlarda — karvon tunagan joy).

So'g'd tilidagi «farn» (omad, farovonlik), arabcha «manzil» (turar joy), forsha «rabot» (karvon saroyidan kichik turar joy) kabi qarz so'zlar va ularning mahalliy talaffuz variantlari ham bu qatlamning muhim qismini tashkil etadi.

4.2. Savdo infrastrukturasi o'ld semantik qatlam

Ikkinchi yirik semantik qatlam bevosita savdo-iqtisodiy faoliyat bilan bog'liq toponimlardan iborat. Bu qatlamda bozor, rasta, tijorat maskani, o'lchov va valyuta tizimiga o'ld so'zlardan yasalgan joy nomlarini ko'rish mumkin.

Bu guruhga quyidagi nomlar kiradi: Ipakchi (Farg'ona viloyatidagi qishloq — ipak to'quvchilar mahallasi), Zargarlar ko'chasi (Samarqand — zargarlik bozoriga o'ld qadimiy nom), Misgarlar (Buxorodagi ko'cha — mis ustalarining bozori), Chorsu (Toshkent — «to'rt taraf», ya'ni to'rt yo'nalishli bozor maydoni), Savdogarobod (Surxondaryo — savdogarlar yashaydigan joy).

Shuningdek, tovarlar nomidan yasalgan toponimlar ham bu qatlamga kiradi: Ipakli (Xorazm viloyati), Zar (Samarqand viloyatidagi bir necha aholi punkti nomi — zar, ya'ni oltin bilan bog'liq), Dorivor (qishloq nomi — dorivor o'simliklar savdosi bilan bog'liq).

4.3. Etnik aloqalarga o'ld semantik qatlam

Ipak yo'li nafaqat tovar, balki insonlarning ko'chishi va etnik aralashuvi yo'li ham bo'lgan. Bu jarayonning izi Ipak yo'li hududidagi etnotoponimlarda yaqqol saqlanib qolgan.

So'g'diylar — Ipak yo'li savdosining asosiy vositachilari — o'z nomlarini O'rta Osiyo va undan naridagi hududlarda joy nomlariga muhrlashgan: So'g'd (Samarqand viloyatidagi tuman nomi), So'g'diyona (tarixiy hudud), Mug'tepa (so'g'd ibodatxonasi joylashgan tepa — «mug» so'g'diy so'zi, zardushtiy ruhoniyl ma'nosida).

Xitoy savdogarlari va elchilari bilan bog'liq nomlar: Xitoyobod (bir necha hududda uchraydigan nom), Chinobod (chin so'zidan — Xitoy). Hind savdogarlari bilan bog'liq: Hindiston ko'chasi (Buxoro), Bandargoh (port yoki savdo to'plami ma'nosida). Arab savdogarlari izlari: Arabxona (bir qator viloyatlarda), Arabobod (Samarqand viloyati).

4.4. Din va madaniyat tarqalishiga o'ld semantik qatlam

Ipak yo'li orqali faqat mol-mulk emas, balki diniyl e'tiqodlar, san'at shakllari va ilmiyl bilimlar ham tarqalgan. Bu jarayonning lingvistik izi toponimlarda juda chuqur.

Zardushtiylik bilan bog'liq toponimlar: Otashgoh (olov ibodatxonasi joylashgan joy — «ОЛОВХона»), Ko'hna Urgench (qadimiy xorazmiyl zardushtiy markazi), Mug'tepa (yuqorida qayd etilgan). Budda ta'siri izlari: Termiz (buddaviyl monastirlar markazi — «to'liq» yoki «qir'g'oq» ma'nosida turk-so'g'd kelib chiqishi), Fayoztepa (Termiz yaqinida — buddaviyl monastir joylashgan tepa).

Islomning tarqalishi bilan bog'liq nomlar keyinchalik qo'shilgan bo'lsa-da, ular ham Ipak yo'li orqali amalga oshgan savdo-madaniyl aloqalar izlari sifatida qaralishi mumkin: Xoja (bir qator qishloq va ko'cha nomlarida — islom dini peshvosi yashagan joy), Maqbaraqo'rg'on (ziyosatgoh joylashgan qal'a), Darvoza (shaharlardagi ko'cha nomlari — karvon kirib-chiqadigan darvoza yaqini).

5. MIQDORIY TAHLIL VA GEOGRAFIK TAQSIMLANISH

To'plangan 280 ta toponimlarga oid ma'lumotlar semantik guruhlar bo'yicha quyidagicha taqsimlandi:

Semantik guruh	Toponimlap soni va ulushi
Karvon tizimiga oid	94 ta — 33,6 %
Savdo infrastrukturasi	78 ta — 27,9 %
Etnik aloqalarga oid	66 ta — 23,6 %
Din va madaniyat tarqalishiga oid	42 ta — 15,0 %
JAMI	280 ta — 100 %

1-jadval. Ipak yo'li toponimlarining semantik guruhlar bo'yicha taqsimlanishi.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, karvon tizimiga oid nomlar eng katta ulushni tashkil etadi (33,6%). Bu hol tabiiy: karvon yo'lini ta'minlovchi infrastruktura — turar joylar, suv manbalari, chorrahalar — doimo nomlanishga muhtoj bo'lgan va shu nomlar avloddan avlodga o'tib saqlanib kelgan.

Geografik jihatdan tahlil qilinganida, Zarafshon vodiysi (Samarqand–Buxoro yo'nalishi) barcha to'rtta semantik guruhda eng yuqori zichlikni ko'rsatadi — bu hudud Ipak yo'lining asosiy magistral o'qi bo'lib, savdo harakati eng faol va doimiy kechgan.

6. «KARVON ARXIVI» TUSHUNCHASI: NAZARIY ASOSLASH

Tadqiqot davomida aniqlangan ma'lumotlar asosida «karvon arxivi» (caravan archive) degan yangi ilmiy tushunchani muomalaga kiritish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Bu tushuncha — Ipak yo'li bo'ylab saqlanib qolgan toponimlap majmuini belgilab, ularning tarixiy, iqtisodiy va madaniy axborotni saqlash va uzatish funksiyasini nazariy jihatdan tavsiflaydi.

«Karvon arxivi» tushunchasi quyidagi uch xususiyat bilan belgilanadi: birinchidan, o'z-o'zidan saqlanuvchanlik — toponimlap insonning ongli sa'y-harakati siz asrlar mobaynida og'zaki va yozma manbalar orqali saqlanib keladi; ikkinchidan, ko'p qatlamlilik — bir joy nomi bir vaqtning o'zida bir necha tarixiy davrning izini saqlashi mumkin; uchinchidan, interdistsiplinar ahamiyat — lingvistik, tarixiy, arxeologik va geografik ma'lumotlarni bir vaqtda o'zida mujassam etish.

Masalan, «Karvonbozor» toponiminigina olsak: bu nom o'z ichida karvon infrastrukturasini (karvon), savdo munosabatlari (bozor) va o'sha joy qachondir savdo markazi bo'lganligiga doir ma'lumotni bir vaqtda saqlaydi. Bunday nomni «ko'p qatlamli tarixiy hujjat» sifatida baholash mumkin.

7. XULOSA

Mazkur tadqiqot O'rta Osiyoning Ipak yo'li hududlaridagi 280 dan ortiq toponimlarni to'rtta semantik qatlam doirasida tahlil qildi va quyidagi asosiy xulosalarga keldi:

1. Ipak yo'li toponimlapida karvon tizimi, savdo infrastrukturasini, etnik aloqalar va din-madaniyat tarqalishi singari to'rtta yirik semantik qatlam mavjud bo'lib, ular o'rta asr iqtisodiy-madaniy hayotining lingvistik xotirasini tashkil etadi;

2. Geografik jihatdan Zarafshon vodiysi (Samarqand–Buxoro koridori) barcha semantik guruhlar bo'yicha eng yuqori toponimlap zichligini ko'rsatib, Ipak yo'lining asosiy lingvistik xotira markazi ekanligini tasdiqladi;

3. So'g'dcha, arabcha, forsha va turkiy tillardan o'tgan leksik qarzlar Ipak yo'li toponimlapining etnolingvistik rang-barangligini ta'minlab, ularni ko'p tilli «karvon arxivi» sifatida tavsiflashga imkon beradi;

4. «Karvon arxivi» tushunchasi ilmiy muomalaga kiritildi — bu tushuncha Ipak yo'li toponimlapining nafaqat lingvistik, balki tarixiy va madaniy axborot saqlash vositasi sifatidagi rolini nazariy jihatdan asoslab beradi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, u Ipak yo'li hududlaridagi yangi lug'atlar, turistik xaritalar va madaniy meros kataloglarini tuzishda ilmiy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, interdistsiplinar tadqiqotlarda — arxeologlar, tarixchilar va tilshunoslar birgalikda olib boradigan loyihalarda — ushbu maqola metodologik yo'llanma sifatida qo'llanilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmedov B. O'rta Osiyo tarixiga oid materiallar. — Toshkent: O'qituvchi, 1994. — 186 b.
2. Bartold V.V. Istoriya izucheniya Vostoka v Evrope i Rossii. — L.: Leningradskiy un-t, 1925. — 312 s.
3. Begmatov E.A. O'zbek onomastikasi. — Toshkent: Fan, 1994. — 203 b.
4. Hasanov H. Sehrli joy nomlari. — Toshkent: Fan, 1985. — 96 b.
5. Karimov N.G. O'rta Osiyoning qadimgi savdo yo'llari tarixi // O'zbekiston tarixi. — 2003. — №2. — B. 28–36.
6. Liu Xinru. The Silk Road in World History. — Oxford: Oxford University Press, 2010. — 214 p.
7. Murzaev E.M. Geografiya v nazvaniyakh. — M.: Nauka, 1979. — 208 s.
8. Nafasov T.O. O'zbekiston geografik nomlari izohli lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1988. — 352 b.
9. Petrushevskiy I.P. Islam v Irane v VII–XV vekakh. — L.: Leningradskiy un-t, 1966. — 400 s.
10. Qodirov A.Q. Surxondaryo viloyati toponimlari. — Toshkent: Fan, 1990. — 128 b.
11. Rakhimov M.A. Ipak yo'li toponimikasi: nazariya va amaliyot // Til va jamiyat. — Toshkent, 2014. — №1. — B. 33–41.
12. Reformatskiy A.A. Vvedenie v yazykoznanie. — M.: Prosveshcheniye, 1967. — 312 s.
13. Richthofen F. von. China: Ergebnisse eigener Reisen. Bd. 1. — Berlin: Reimer, 1877. — 498 s.
14. Rtveladze E.V. Velikiy shelkovyy put'. — Tashkent: O'zbekiston, 1999. — 248 s.
15. Rtveladze E.V. Civilizatsii, gosudarstva, kul'tury Sredney Azii. — Tashkent: IICAS, 2005. — 430 s.

16. Sims-Williams N. Sogdian and Other Iranian Inscriptions of the Upper Indus. — London: SOAS, 1992. — 178 p.
17. Superanskaya A.V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. — M.: Nauka, 1973. — 366 s.
18. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: O'zbekiston, 1992. — 400 b.
19. Yo'ldoshev M. O'zbek tilining leksikologiyasi. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2013. — 218 b.